

Keresve sem találhatnánk szemléltetőbb példát az ún. interdiszciplináris megközelítésre, mint a Napóleon-kiáltvány vizsgálata. Jóformán egyenlő mértékben érdekli ez az 1809 májusából származó szöveg a történészt, az irodalmárt, a nyelvészt. Kinek-kinek más kiindulópontú lehet ugyan az anyagkezelése, de egyikőjük sem nélkülözheti a többiek hozta tények-bizonyítékok-hipotézisek-cáfolatok együttesét. A Napóleon és Magyarország viszonyát kimerítő sokoldalúsággal tárgyaló Kosárynál azt olvashatjuk, hogy milyen politikai közegben fogant a kiáltvány, hogyan készült el s mi lett (lett?) a hatása; a Batsányi életművet faggatók (Schuy, főleg Horánszky és mások nyomán) a fordítás körülményeinek és a fordító személyének tisztázásában kívánnak előbbre jutni.¹ A magyar szöveg formája és helyesírása a nyelvi teljesítmény s a fordítás történeti elemzéséhez segíti hozzá a kutatást. Tárgykörünkben a legújabb adalékkal Kókay György jelentkezik.

A fent említett adatfeltárások és körültekintő rendszerezések többek közt abban „közösek”, hogy egyik sem azt a Márton Józsefet tekinti prizmaként, akinek pedig mind-mind igencsak jelentős szerepet tulajdonítanak, ilyen vagy amolyan előjellel. Márton József munkásságának komplex feldolgozására vállalkozván² azonban immár annak is nyomába kellett erednünk, hogy milyen fővonásait rajzolják meg Márton tevékenységének az ide vonatkozó történet- és irodalomtudományi tanulmányok. Más szóval: azt kívánjuk megállapítani, hogy belőlük mit tudhatunk meg a jelen kutatásaink középpontjában álló Mártonról.

Mivel egy eddig fel nem tárt anyaggal – l. közleményünk végén – némileg hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy az összkép valamivel teljesebb legyen mind Márton, mind pedig a fordítás dolgában, ezért mindenekelőtt az ismert tények és forrásaik szembesítését kell megkísérelnünk. Így válik esetleg újrafogalmazhatóvá a válasz pl. az alábbi kérdésekre:

- Márton József írta-szerkesztette-e a proklamációt?
- lefordította-e? színből? szívből? s csak ő? egyedül?
- teljes (azaz kihagyások nélküli) fordítást készített-e?
- szándékosan fordította – torzította – a francia eredetit az érthetlenségig magyartalanná?
- mi készítette a feladat elvállalására?
- voltak-e ennek előzményei? lettek-e következményei?

Az érvek és ellenérvek keresztüztében az alábbi felfogás látszik időtállóan: a) a Bécsset elfoglaló Napóleon kiáltványt szerkeszt s ezt mielőbb magyarra kívánja fordíttatni, ehhez franciául és németül jól tud s a magyarra fordításban gyakorlott személyt keresnek beosztottjai; b) a szöveg tartalma láttán a „beajánlott”-kiszemelt Márton József nem akarja (nem meri) elvállalni a munkát; a kényszernek engedve mégis nekilát, de bizonyos – túlságosan éles – részeit kihagyja; c) az elkészült magyar változat rossz, hibás, tehát kiegészítendő és kijavítandó – a magyartítás végleges formája Batsányitól származik.

Érdemes talán megvizsgálni, hogy milyen forrásokra, ill. bizonyítékokra alapozza a tudományos közvélemény a fentieket. (Félreértés ne essék: amikor ezt javasoljuk, akkor nem magukat a tételezéseket vitatjuk. Csupán mögöttes forrásaik szükséges filológiai ellenőrzésében látnánk szívesen több egzaktsgot, szigorúbb következetességet.)

Ma már világos, szögezi le a szakirodalom: elesik az a vélekedés, hogy Márton és/vagy Batsányi írta volna a proklamációt. Egyfelől, az erről szóló „hír” többszörös áttételezésű és már a maga korában – éppúgy mint később (pl. a 'Magyar Polgár' 1870. évi Naptárában)³ – ellenőrizhetetlen mendedmondának tűnik. Másfelől, bajosan képzelhető el Napóleonról, hogy egy ilyen fontos politikai lépést (kiáltványának a megszüvegezését) másra bízott legyen.

A fordító személyének megjelölésében – Batsányi-e az, Márton vagy másvalaki? – Kazinczy leveleire szokás hivatkozni. E tárgyban nemcsak az a bökkenő, hogy Kazinczy ellenszenve levelezésé-

¹ A kérdés történetének bibliográfiájához l. KÓKAY György, *Napóleon proklamációjának történetéhez* c. cikkének jegyzeteit az ItK jelen számában.

² MIKÓ Pálné, *Márton József szerepe a magyar nyelvért*, Bp., 1982; Uő., *A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Universitasban*, Mtud

³ KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., 1977. 117. sz. jegyzet.

nek számos helyén kitetszik a Batsányira és Mártonra vonatkozó elítélő megjegyzésekben.⁴ Ezért az objektív tanúságtételre még utalásaival sem igen alkalmas. A hivatkozott levelek legfőbb negatívuma az, hogy „a Kazinczy levelezés összegyűjtött és kiadott anyagából ezek hiányzanak” (a kiemelés tőlem, M. P.).⁵ Kazinczy két levet üthet egy csapásra, amikor arra utal, hogy egy Mártontól kapott levél Batsányit említi a proklamáció fordítójaként. Mindkettejüket vádolhatja, akár külön-külön, akár együtt. Meg is teszi ezt (még hozzá nem csak ebben a tárgykörben): szembenállása ott tüzel Márton (és Batsányi) elleni vádjában; ez mutatható ki levelezésének hivatkozásaiból.

Sajnálatos – csaknem különös – ezek után, hogy Kazinczynak minden dokumentáció nélküli, s nem éppen jóindulatú utalásait hosszú ideig készpénznek fogadták el. S ugyanígy: alig érthető, s mindenképpen nagy kár, hogy mindmáig nem kerültek elő Mártonnak a szóban forgó, Kazinczyhoz írt levelei.

A Kazinczy-levelek alapján tehát az lehet a benyomásunk, hogy Márton elhárította magától a kiáltvány lefordítását s azt Batsányi végezte el. A pusztá benyomás azonban önmagában kevés.

Találhatunk viszont olyan „Nyomozás a kiáltvány ügyében”,⁶ amely az 1816. évi kihallgatási jegyzőkönyveket veszi sorra. Ott hivatalos akták büntetőjogi-jogászai vádpontjai között tallózhatunk. Tanúkihallgatások szövegében, vádak és vallomások egymással ellenkező elemeiben kereshetjük a mögöttük levő igazat.

Hihető-e Márton József ott olvasható vallomása a maga szerepéről? Úgy vélhetjük, az. Valójában akkor lenne még hihetőbb, ha a kihallgatási jegyzőkönyvek pontatlan, ill. nem helytálló adatai miatt nem ébrednének bennünk esetleges kétségek a többi állítás kapcsán is. Márton születési helye ugyanis nem „Zalamegyében Keweskál”,⁷ hanem Iszkaszentgyörgy, Veszprém mellett. Márton foglalkozása nem „nyelvemester és a statisztika tanára”,⁸ hanem a bécsi egyetemen tanít magyar nyelvet és irodalmat.

Ezekre a melléfogásokra, sajátos módon, még nem hívták fel a figyelmet. Feltehetőleg egyrészt azért, mert hiszen nem a leglényegét teszik a közölt adaléknak. Másrészt meg nyilván abból indultak ki, hogy a fent megjelölt tévedéseknek sem mennyisége, sem súlya nem indokolná az olyatén extrapolálást, amely a vallomás egészének hitelességét vonná kétségbe.

Amint látni fogjuk, a jelen közleményünk végén bemutatandó ún. „olvasmány” sem mentes a hasonló szeplőtől: már ott, 1840-ben beszél Batsányi három évvel azelőtti elhalálzásáról. Nem áll ez sem, de ettől még nem kell valótlannak tartanunk a szöveg többi adatát.

Csupán a „miért?” indít töprengésre: vajon mi oka lehetett a lejegyző(k)nek a hibák elkövetésére, akár véletlen tévedéssel, akár szándékos félrevezetéssel van dolgunk... Ismeretes ugyanis, hogy a figyelmetlenségnek, a feledékenységnek éppúgy mindig megvannak a maga okai (pl. kifáradás, másra koncentráció stb.), mint azoknak az állításoknak, amelyeket megtévesztés céljából terjesztenek, s melyekről előbb-utóbb bebizonyosodik, hogy tarthatatlanok, elfogadhatatlanok, hiába igyekezett velük valaki zavart okozni, hamis látszatot kelteni, esetleg időt nyerni stb.

Válaszaink az eredményes oknyomozás helyett jobbára csak találgatásokat tartalmazhatnak, többet alig. Mindössze annyi látszik kétségtelennek, hogy a két forrás – Kazinczy levelezése, ill. a kihallgatási jegyzőkönyvek – tanúsága részben ellentmondásos, részben pontatlan, ill. hiányos.

Maradna még az a lehetőség az ellenőrzésre, amelyet a francia forrásokból meríthetnénk. Kosárytól tudjuk azonban, hogy sajnos Maret 1809-es bécsi működéséről sem találhatók írásos feljegyzések, megfelelő bizonyítékok.⁹

Hasznos tehát kellő kritikával fogadnunk a híradások nagy részét, pl. a fordítók számáról (egy? kettő? vagy még több?), kilétéről (hiszen jó néhány névről olvashattunk:¹⁰ s – ugyancsak a konkrét szöveg(ek) hiánya miatt – a hűséges/hűtlen fordítás(ok) létrejöttéről.

⁴ GÁLDI László, *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp. 1957. 145. és köv. lapok; KOSÁRY, *i. m.* 88. és köv. lapok.

⁵ KOSÁRY, *i. m.* 91.

⁶ HORÁNSZKY Lajos, *Batsányi János és kora*, Bp. 1907. 261. és köv. lapok.

⁷ HORÁNSZKY, *i. m.* 385.

⁸ HORÁNSZKY, *i. m.* 431.

⁹ KOSÁRY, *i. m.* 108

¹⁰ KOSÁRY, *i. m.* 1. a 147. és 152. sz. jegyzetet

Mivel Márton ún. első – nyers? – fordítása, az eredeti, a „rossz” nem olvasható sehol, ezért róla csak másod-, harmadkézből értesül az utókor. Hogy mi volt benne a nem-adekvát? Nem tudjuk; mint ahogyan azt sem, hogy valóban megjelent-e „a” két (vagy több) változat.

Kókay György értékes leletében, Görög Demeternek Ferenc császárhoz írt levelében először 'drey gedruckten Schriften' szerepel, majd az 'es ist e i n e (én ritkítottam, M. P.) Proclamation darunter' megjelölés: „három nyomtatott írat”. . . . „köztük e g y kiáltvány”. Az utóbbi kitétel alapján a másik kettő esetleg nem is az? E feltevés elfogadása esetén viszont érthetetlen, nemcsak tisztázatlan marad: két magyarra fordító személy „hozzaállításának” kétségtelen és egyértelmű konfrontálása; vele a Kókaytól példamutatóan levezetett értékelése, a különbségek kiemelése Görög soraiban. Ilyenféle patt-helyzet szerencsére nem túlságosan gyakran adódik, a kutatás nem okvetlenül válik fejtörővé.

Talán csakugyan azt a tanúját lenne érdemes Kókaynak a további szükséges próbák alá vetnie, hogy „valóban Napóleon e proklamációjáról volt-e szó a levélben és nem esetleg valamilyen más, eddig nem ismert műről”.

Ha a majdan előkerülő szöveg-példányokkal bebizonyítható, hogy ténylegesen megvolt, sőt terjesztésre került a két variáns – amelyek közül az első a szándékosan elrontott, a második a „betűhív”, – még akkor is jócskán marad kétely a kutatás számára.

Tegyük fel, hogy a Görögötől meg nem nevezett Márton József kezétől származik az a bizonyos „jószándékúan nem korrekt” fordítás. Igen ám, de hogyan egyeztethető ez össze Márton egyéb írásaival és egyéniségével? Akadna ugyan magyarázat-féle, nem is egy. Aulikus érzületei vezették volna Mártont? Állása – tanári állása – féltése? Göröghöz fűződő barátsága? Vagy az a keserves csalódása a forradalmiságtól olyannyira eltávolodott Napóleonban, amelynek gyökereit jozefinista indíttatása és jakobinus szimpátiái táplálták? Avagy a feladat rendkívülisége, nagysága – Európa urát magyarul megszólaltatni! – okozta teljesítménycsökkenő stressz-hatás? Netán a magyar nemesség magyar nyelvtudásának szintjéről való ismeretei?

A fentiekkel szemben inkább annak a feltételezésére indokolt hajlanunk, hogy a kijavítandó és kijavított, de – ismételjük – tudomásunk szerint ismeretlen, nem közölt eredeti változat, ha felbukkan egyszer, csupán a proklamáció-stílusra ráálló Mártont mutathatja majd. A szintén 1809-ből származó ún. császári manifesztum magyar megszövegezésére gondoljunk.¹¹ Annak a bürokratán bonyolult, kacifántos mondatközövényei is a hivatali/hivatalos nyelvhasználat körülményeskedéseivel „jeleskednek”. Méltán tekintheti azt, sajnós, egyik ősenek a monarchiabéli bizarr közigazgatási-közéleti nyelvet. (Osztrák humoristák méltán karikírozták. Hadd ne itt beszéljünk hazai továbbéléséről.)

Márton nyelvhasználatára egyebütt éppen nem a nehézkes, érthetetlen fogalmazás a jellemző. Tudományos érvelésében, nyelvtanaiban, főleg pedig leveleiben és újságcikkeiben tapasztalhatjuk, hogy képes a gördülékeny, sőt élvezetesen szellemes írásmódra. Hogy önnön stílusán ilyen erőszakot kövessen el? Elég valószínűtlen, habár az sincs teljesen kizárva, hogy pusztán „vitéz próbára indul”: tud-e hasznavehetlent írni.

De, különben is, gondoljuk meg, milyen színvonalú szellemi termék várható attól az első álmából felriasztott, éjjel 11-kor két francia tiszt által „bevitt” embertől, akinek úgy kellett sebtében, kialvatlanul, fordítania, hogy talán nemcsak a pennája reszketett belé.

További spekulatív megfontolások helyett próbáljunk ezután arra a kérdésre felelni, hogy Márton miért vállalta el Napóleon kiáltványának a lefordítását. Elég lenne a kapott megbízatásnak a kényszer- (sőt: parancs-) jellegét megismételnünk, erről a szakirodalom több helyen szól, s alábbi dokumentumunk szintén meggyőző. Kiegészítésként mégis számításba vehetünk néhány további mozzanatot.

Az egyik a szöveg várható hatására vonatkozik. Márton akár bagatellizálhatná a maga szerepét, ha úgy tudja, hogy a proklamációk amúgy sem tudnak fordulatot előidézni. Ha ez eljut is a címzettek egy részéhez, ettől még a magyar nemesek nem fognak szembefordulni azzal a császárral, akiben előjogaik, kiváltságaik védelmezőjét látják. Még hozzá annak a Napóleonnak a kedvéért, akitől még mindig félnek, akit még mindig „bonapartistának” hisznek.

Egy másik szempont, amely az alább olvasható dokumentumból derül ki: Márton bízni szeretne a franciáknak az ígéletében; abban, hogy utólagos ellenszolgáltatásukra, valamelyes pártfogásukra szá-

¹¹ *Manifestum, azaz a Felsőleges Ausztriai Udvarnak a háborút megelőzőt nyilatkozatása*, 1809. Bétsben magyarra fordította Márton József.

míthat. S ezt az „összekötését” aztán honfitársai javára használhatja fel. E jó cél érdekében eszközzé, hasznos és emberbaráti tettek megkönnyítőjévé válik hát a mártoni közreműködés? Ebből a filantróp megfontolásból szánja rá magát végül a fordítás elvégzésére? Óhatatlanul érződik némi 'maga mentsége'-jellege, 'megmagyarázom a bizonyítványomat'-kényszere Márton beszámolójának? Ha akár elfogultak lennének Márton javára, akár elmarasztalnánk, az összeegyeztetetlen lenne a tudományos vizsgálat objektivitásával. Forduljunk tehát magához az íráshoz.

Olvasmányként közli Márton saját vallomását a *„Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv”*^{1 2} c. kötetében. *„Hazafiúság”* cím alatt számol be az őt érhetően még mindig foglalkoztató körülményekről, de nemcsak oda jut el, hogy végre „kiírja magából” a történeteket.

Feltehetőleg arról is szólni akar, hogy, íme, sikerrel járhatott fentebb már jelzett törekvése: szükségben segítséget tud nyújtani honfitársainak. Az alább idézett beszámolót követően jegyzi le azokat a később megtörtént eseteket, amelyek mintegy azt bizonyítják neki, hogy minden rosszban van valami jó; hogy, lám, valamiért mégis érdemes volt megkínlódnia azzal a fordítással. Elmondja, miképpen tudta „M.” elérni a franciáknál, Tereminnél, hogy javítson a hozzá forduló, inségbe jutott honfitársai helyzetén: Gy–ffy kapitányén, Gr. U-thén, a forspontos parasztkőkn; hol passussal, hol eleséggel, hol székérel-lóval stb.

Maga a joggal ószintének tartható tanúságtétel a kiáltvány lefordításának a története. Önként, nem pedig külső kényszer miatt adja elő szerzője a maga szerkesztette könyvében, „hazánkfiait érdeklő történet”-ként. A szó mindkét értelmében 'históriát' nyújt az olvasónak, hiszen történelmi adat már az, egy emberöltővel korábbi időkből.

A mai kutatóknak nem annyira tartalmával jelent újat, mint inkább magának a közlésnek a tényével. A nem túlságosan terjedelmes beszámoló forrás-értékéhez még két megjegyzést kell fűznünk.

Az egyik: hogy nem említi a kiáltványból kihagyott részeket, az aligha elégséges bizonyíték pro vagy kontra, ebből is csak feltételesen következtethetünk arra, hogy Márton valóban a teljes szöveget fordította le. Írása 1840-ben jelenik meg, addigra akár elhanyagolhatóan, lényegtelennek tekinthetett bizonyos körülményeket. A másik (az előzővel szoros összefüggésben!): az a szűkszavúság sem minden tanulság nélkül való, ahogyan „B-nyi Úr” személyéről ad „tájékoztatót”.

A szóban forgó kötet Márton utolsó publikációja. Tudomásunk szerint eddig nem hasznosították, nem dolgozták fel adatait. Álljon hát előttünk a bennünket érdeklő szöveg, Márton eredeti helyesírásával.

„Elfogadván a' Francziák 1809-ben Május 13-kán Bécsset, a' város francia kommandánsa, Császárnának parancsolatjára, egy olly férjfiat kívánt a' Bécsi Rendtartó Főhivataltól, Május 16-kán, a' ki francia és német nyelvből jól tudjon magyar nyelvre fordítani. Egy cs. k. Biztos küldetett tehát két francia Tisztvel, éjjeli 11 órakor M-hez, kik ötlet Maret Minister Státus Titoknokhoz kérésért, Herceg Pálffy házához. Ott általadatván Teremin Státus Tanácsosnak, ez egy a' Magyar Nemzethez intéztetett Proclamatiót terjesztett M. eleibe, hogy azt azonnal fordítsa magyarrá.

M. a' Proclamatio foglalatján megdöbbenvén, esedezve kérte a' Státus Tanácsost, hogy ötlet ezen fordítástól fel szabadítani méltóztatnék. »Azt én nem tehetem,« monda T. Ur. »Az a' Főhivatal, melly az Urat e' végre általadta, minden esetre akármikor pártját fogja az Úrnak. Tessék a' fordítást elkezdeni, és minél előbb elvégezni.«

Végezván M. a' fordítást, újra hathatósan kérte T. Urat, hogy esedezését a' Ministernek eleibe-terjeszteni méltóztatnék. Ez reggel meg is lett. A' Minister maga eleibe hívatván M-t, azt kérdezi tőle francziául: – »Esmeri az Ur B-nyi Urat?« – Igenis Kegy. Uram. – »Itt van e' Bécsben?« – Ez előtt két nappal itt láttam. – „Hol lakik?” – A' Skotusok házában. – »Maradjon itt az Úr, elhivatom, és ha eljő akkor az Urat elbocsátom.«

B. Úr megjelent; de már akkor Conferentzia tartatván a' Ministernél, várakozni kellett. Ez alatt mutatta B. Úr M-nek a' Minister meghívó czéduláját, melly így volt: Si Vous vouléz embrasser le prisonnier de Kufstein, venéz chez moi, Maret. – Elbeszélte ekkor B. Úr, hogy ő Maret-val Kufsteinban esmerkedett meg, a' francia revolutzio kiütése után, mintegy 3 esztendővel; – de ennek előadása ide

^{1 2} *Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv különösen a' Magyar Nyelvet Tanulók számokra.* Készítette, részént pedig öszveszedte Márton Jó'sef, a' Bécsi cs. k. Egyetemenél a' Magyar Nyelvnek és Literaturának rendkívüli Professora. Bécsben, Pinchler Antal Könyvárosnál láltatitok. 1840. 90.

nem tartozik. – Béhvattván a' Conferentzia végződése után B. Ur, T. St. Tanácsos ezen szókkal bocsátotta el M-et: « A' Minister az Urat elbocsátja, és azt mondotta, hogy ha valamiben szüksége lesz pártfogására, tessék akármikor általam hozzá folyamodni.

Békesség kötetvén B. Ur a' Francziákkal együtt Bécsből kiköltözött, 's Párisban a' császári könyvtárnál hivatalt nyert.

Minő viszontagságok érték azontúl B. Urat, annak előadása sem tartozik ide. – Megholt felső Austriában, Linzben, ez előtt mintegy 3 esztendővel.”

Mikó Pálné